

Dániel Arnold: A többtermelés s a kisbirtok

Foglaljuk össze néhány sorban az előző fejtegetések* eredményeit. Láttuk, hogy Magyarország azért szegény és elmaradt ország, azért van eladósodva, azért nem tud ipart fejleszteni, mert a földművesei elavult módszerekkel dolgoznak és a munkájuk keveset termel. Minden gazdasági és kulturális emelkedésünknek az az előfeltétele, hogy a földművelésünk javuljon és az országos termések nagyobbodjanak. Hogy ez megtörténjék, az nem csupán kívánatos, de szükséges is, mert az ország adó- és adósságterhei szédületes arányban nőnek; ha termelésünk nem növekszik hasonló arányban: akkor e terheket hovatovább nem lesz miből fedeznünk.

Egyelőre azonban úgy áll a helyzet, hogy termelésünk nem hajlik a nagyobbodásra; sőt ellenkezőleg. Az a kezdetleges, extenzív földművelés, melyből ma az ország él, nemcsak hogy keveset termel, de emellett még ki is zsarolja a földet, amely most is már kimerülőben van; ha kimerülése tovább halad: nem hogy nagyobbodni, hanem inkább csökkenni fognak a termések. Csökkenő termelés mellett növekvő terheket elbírnunk nem lehet, csak összeroskadni lehet alattuk. Sürgős szükség tehát, hogy a mai keveset termelő rablógazdálkodás megszűnjék és földet kímélő, de emellett sokat termelő intenzív művelésnek adjon helyet.

Az intenzív földművelés természeti előfeltételei megvannak az országban. Éghajlatunk szárazságra hajlik ugyan és ez a körülmény az intenzív, bőséges termelésnek erős akadálya volt a múltban, addig, amíg a földművesnek nem voltak eszközei az éghajlatunk sajátjaiban rejlő nehézségek legyőzésére. De ilyen eszközök ma már léteznek, hála a mezőgazdasági tudomány újabb haladásának, mely számos kitűnő termelőmódszert hozott létre, olyanokat, a melyeket szárazságra hajló klíma alatt is teljes sikerrel lehet alkalmazni. Ha földműveseink ezekkel az új módszerekkel dolgoznának: munkájuk sokkal többet termelne és az ország földjén sokkal több földműves találna megélhetést, mint most. És nemcsak, hogy a talajművelés orvoslást nyerne, de előállana a magyar földön minden, ami a nyugateurópai kultúrát

* V. ö. szerzőtől a *Huszedik Század* múlt évi 5. és 6. számában megjelent „Többtermelés,” továbbá 7. és 8. számában megjelent „A többtermelés és az általános választójog” című cikkeket.

jellemzi: a jó kereset, olcsó megélhetés, sok tőke, virágzó ipar, magas műveltség.

Természeti akadályja tehát nincs annak, hogy Magyarország földjén az intenzív mezőgazdaság kialakulhasson. Csak az kell hozzá, hogy földművelésünkben a készen álló, kidolgozott modern termelőmódszerek elterjedjenek. Ám, hogy ez megtörténhessék, annak már akadályok állják útját; — a földművelésünk szervezetében s ezzel kapcsolatos politikai körülményekben rejlő akadályok.

Magyarországon a közép- és nagybirtoknak, de különösen az utóbbinak, nagy szerepe van; ilyen birtokok, amelyeket nagyüzemek alakjában kezelnek, a termőföld jelentékeny részét foglalják el. A nagyüzemek vezetői, a nagygazdák, ezidőszert nem igen hajlanak arra, hogy az eddig szokásos extenzív szemtermelést modernebb, intenzívebb termeléssel cseréljék fel. Főleg az ú. n. munkáshiány tartja őket vissza ettől a lépéstől, mert az intenzívebb termelés munkaigényesebb. Itt-ott akadnak ugyan egyes nagygazdák, kik ambícióval, sőt lelkesedéssel karolnak föl egy-egy új termelőmódot: de pályatársaik többsége nem tart velük, sőt ellenszenvvel fogadja törekvéseiket.

A többség e hangulatával egyező irányban működnek a nagygazda-egyesületek, amelyek ugyan nem mindig nyíltan, de annál határozottabban elleneznek minden komolyabb törekvést, amely a termelőmód javítására, a termések nagyobbítására irányul. Az ő szempontjukból meg lehet érteni ezt a magatartást, mert bizonyos, hogy a dolgok mai állása szerint egy olyan reform, mely földművelésünkben modern termelőmódokat terjesztene el, nem használna, hanem ártana a közép- és nagybirtokosság érdekeinek. Egyéb okoktól eltekintve, már azért is, mert egy ilyen reform egyrészt növelné a mezőgazdaság munkaigényességét és a munkáskezek iránt való szükségletet, tehát emelőleg hatna a mezőgazdasági munkabérre, mely a kivándorlás folytán amúgy is emelkedőben van; másrészt növelné a terméseket és ezzel gabonabőséget teremtene a közös vámterületen, úgy hogy a gabonavámok hatása megszűnnék és a gabonaárak süllyednének. Végeredményben a reform után a közép- illetve nagybirtokos, noha földjének termései nagyobbodtak, kisebb földjövedelmet élvezne, mint a reform előtt.

A középbirtokosok, és különösen a nagybirtokosok nem annyira munkájuk, mint sokkal inkább földjük jövedelméből élnek; igen sok esetben kizárólag ebből. Tehát érdekük, hogy az intenzív magyar földművelés kialakulását — mivel ez a földjövedelmet alásülyesztené — ne mozdítsák elő, sőt inkább lehetőleg akadályozzák; érdekükben áll nem csupán az, hogy ők maguk, saját földjeiken az extenzív gazdálkodáshoz ragaszkodjanak: de az is, hogy lehetőleg megtartsák az extenzív gazdálkodás mellett a gazdák azon rétegeit is, amelyeknek már érdekükben állna az intenzív termelés.

Mert a gazdáknak ilyen rétegei is vannak. Az intenzív termelés a nagy- és középbirtokosoknak — egyebek között — azért nem kell, mert a munkabérekre emelőleg hatna. Ám ez a hatás nem mindenkinek volna hátrányos, hanem épen csak a nagy- és középbirtokosoknak, kik nem munkájuk, hanem földjük jövedelméből élnek: ellenben a mezőgazdasági népesség óriási többségének, a dolgozó rétegeknek mi sem kívánatosabb, mint a munkabér emelkedése. Amely nem csupán a mezőgazdasági bérmunkásoknak használna, de velük együtt mindazon kisföldű gazdáknak, kik nem annyira földjük mint inkább munkájuk jövedelméből élnek: a törpegazdáknak, kik napszámba is járnak, sőt a kiscgazdáknak is, akiknek elég nagy földjük van ahhoz, hogy ne kelljen napszámba járniok. Mert noha ez utóbbiak saját gazdaságukban fejtik ki összes munkájukat: ennek jövedelmezősége mégis csak a munkabér alakulásától függ, mert az kihat az összes körülményekre, melyek a kiscgazda jövedelmét meghatározzák. Olyan időszakokban, amikor a bérmunkásnak jól megy a sora: a kiscgazdának is jó dolga van, míg a bérmunkás helyzetével együtt a kiscgazda helyzete is rosszabbodni szokott.* És így földművelésünk egy olyan reformja, mely a termelést erősen növelné — éppen azért, mert a munkabérré emelőleg hatna — csak használna a kiscgazdáknak; használna annak dacára, hogy a nagyobb termelés következtében a gabona ára lesüljedne. Alkalmadtán még szó lesz erről.

Amennyiben tehát kiscgazdáink a modern termelőmódokat megismernék és hatásukról meggyőződést szereznének: semmi okuk nem volna arra, hogy az újítás elől elzárkózzanak, sőt inkább meg volna minden közvetlen és közvetett okuk arra, hogy a megismert új módszereket oly mértékben, amint csak bírják, alkalmazásba vegyék és termelésüket fokozzák velük.

Azonban addig, míg a dolgok mai rendje nem változik: nincs sok kilátás arra, hogy a magyar kiscgazdák egyhamar megismerjék a termelésnek azon nagy lehetőségeit, melyeket a mezőgazdasági tudomány haladása a magyar földön megnyitott. Új termelőmódokat a kiscgazda kétféleképen sajátíthat el: vagy ellesi a tanult nagygazdától, aki az új módszert alkalmazásba veszi, — vagy megtanulja valami vándortanító-féltől. Mostanában a tanulásnak sem egyik, sem másik módjára nincs alkalma. A nagygazdák — kevés kivétellel — nem használnak új termelőmódokat. A népies mezőgazdasági oktatást pedig — mint általában az egész földművelésügyet — az a nagy- és középbirtokosság irányítja, amelynek legfőbb érdeke, hogy a modern okszerű földművelés ne terjedjen el az országban. Olyan is a mi népies gazdasági oktatásunk, hogy (amint később még látni fogjuk) a nagybirtokos-érdeken igazán nem üt csorbát. S ebbe senki sem szól bele; sem a városi polgárság és munkás-

* Részletesebben 1. *Föld és társadalom*, Budapest, 1911. 159—160 és 241—253 l.

osztály, amelyet pedig ugyancsak nyom a drágaság, a tőke- és keresethiány; sem maga a dolgozó földművesnép, mely krumplinkukoricán él és adósodik. Akiknek érdekükben áll, hogy nagyobbodjanak a termések, azok szervezetlenek vagy ha többé-kevésbé szervezetek is: teljesen átengedik a földművelésügyek irányítását a haladás kerékkötőinek.

Az intenzív magyar földművelés csak abban az esetben alakulhat ki, ha ezekben az állapotokban változás áll be, olyan változás, amelynek eredményeképpen a kisgazda hozzájut a modern termelőmódokhoz. Ha ez megtörténik: az ország termőföldjének azon a részén, melyet kisgazdák és törpegazdák művelnek, be fog állni a termelés nagyobbodása. Az ország termőföldjének másik részén, melyet nagygazdák kezelnek, ebben az esetben is meg fog maradni az extenzív gazdálkodás, sőt a munkabérek emelkedése miatt (melyet a kisbirtokon beálló nagyobb termelés csak előmozdíthat) még extenzívebb lesz, mint most. A nagygazdaság termelőmódját a viszonyok mai állása szerint nem lehet reformálni, legalább haladó, intenzív irányban nem. Tehát az ország termőföldjének azon része, melyet nagygazdaságok foglalnak el, csak azon esetben kerülhet intenzív művelés alá, ha valami úton-módon parcellázódik és kisgazdák kezére jut.

Szóval olyan mezőgazdasági politikára van szükség, amelynek legfőbb törekvése a kisgazdaság termelőmódjának fejlesztésére és ezzel kapcsolatban az extenzív művelésű nagybirtok feldarabolására irányul. Ilyen demokratikus mezőgazdasági politikát kell magáévá tennie az államnak és a társadalomnak, ha boldogulni akar és ha el akarja háritani a talajkimerülés fenyegető veszedelmét.

A magyar állam ezidőszerint semmitől sem áll távolabb, mint a demokratikus mezőgazdasági politikától. És messze áll ettől igen nagy részben a társadalom is. Minden úgy van berendezve — legalább még most — mint egy olyan országban, amelynek arisztokratikus agrárszervezetre van szüksége. Még az ideológiák is úgy formálódnak, hogy minél kevésbé érintsék a nagybirtok állományát; nemcsak a jobboldalon, hol az agrárizmus jelszavai uralkodnak, de még a szélső baloldalon is: mert hiszen az egész szervezett munkásság, sőt részben a radikális értelmiség is a marxizmus hatása alatt áll, egy olyan ideológia hatása alatt, amely kisbirtokról és a nagybirtok feldarabolására irányuló, demokratikus mezőgazdasági politikáról hallani sem akar.

Lehetséges-e ilyen viszonyok között azt remélni, hogy a közeli jövőben, addig míg nem késő, mégis csak érvényre fog jutni az a kisbirtok-fejlesztő irány, mely ma egyedül alkalmas annak előmozdítására, hogy földművelésünk átalakuljon és az ország haladása lehetővé legyen? Amikor a demokratikus mezőgazdasági politika lehetőségéről és szükségéről még azok sincsenek mindnyájan meggyőződve, akik az ország haladásáért az első harcvonalban küzdenek. Valóban, e sorok írása közben úgy érzem, sok olyan olvasót kell meggyőznöm, akik már előre nem értenek

velem egyet; akiknek kétségeik vannak már aziránt is, hogy a kisgazdaság egyáltalán képes-e arra, hogy modern termelőmódokat alkalmazzon? Vagy például aziránt, hogy a mi magyar kisgazdánknak megvan-e a szellemi, erkölcsi és anyagi képessége ahhoz, hogy intenzív gazdálkodást kezdhessen? Remélem, ezekre és más hasonló kérdésekre meg fogják adni a választ a következő fejtegetések, amelyeknek az lesz a céljuk, hogy megjelöljék, mely úton lehetséges a magyar földműves nép mai gazdasági és kultúrállapotában az intenzív kisgazdaság kialakulása és minő eszközökkel lehet ezt a folyamatot előmozdítani a létező reális politikai és társadalmi erőviszonyok között.

Azonban még mielőtt ehhez a feladathoz látnánk, szükséges, hogy legalább egy pillantást vessünk arra a történelmi környezetre, melyben a magyar agrárreformnak végbe kell mennie.

a) A mezőgazdasági politika irányváltozása a kultúrnépek körében, a XX. század elején

Az a nálunk uralkodó állapot, hogy állam és társadalom olyan mezőgazdasági politikára van berendezkedve, amely a nagybirtoknak kedvez, a kisbirtokot pedig elhanyagolja: nem valami speciális magyar jelenség; egész Európában általános volt ez az állapot a múlt század folyamán, sőt a kontinens országainak legalább fele részében még ma is fennáll.

A XIX. században az európai államok, ha törődtek a mezőgazdaság fejlesztésével: a nagygazdaságot, ennek termelőmódját iparkodtak fejleszteni; — a kisgazdasággal nem igen foglalkoztak. Ha a mezőgazdaságnak kedvezményt adott az állam: a kedvezményt a nagybirtok kapta. De kedveztek az államok a nagybirtoknak olyan esetekben is, amikor szó sem volt a mezőgazdaság fejlesztéséről, pl. az adózás terén. Sőt egészen különleges intézkedésekkel — hitbizományok alapításával — törekedtek arra, hogy a nagybirtok minél tökéletesebben fennmaradjon.

A jobbágyfelszabadítás, melyet sok helyen a dolgozó polgárság erőszakolt ki, csak múltó epizód volt az európai népek történetében. Az államok a jobbágyfelszabadítás lezajlása után csak úgy, mint annakelőtte, arisztokratikus mezőgazdasági politikát folytattak; és pedig nem csupán az olyan katonai szervezetű országok, amilyen például Poroszország, de a polgáribb, demokratább országok is. Még Franciaország is, mely a nagy forradalomban a hűbéri nagybirtok javarészét feldarabolta: a XIX. században visszatért az arisztokratikus mezőgazdasági politikához. Már I. Napoleon azon volt, hogy a nagybirtok megmaradt részét erősítse; ezt a munkát folytatták a Napóleont követő monarchikus uralmak és folytatta maga a harmadik köztársaság, melynek adórendszere és egész földművelésügyi politikája — egészen a legújabb időkig — ugyancsak kedvezett a nagybirtoknak.

Szóval, az arisztokratikus agrárpolitika egyetemes európai jelenség, a múlt századot jellemző irány volt. A XIX. század — minden forradalma és demokratikus haladása dacára — elzárkózott a demokrácia elől épen azon a téren, ahol a társadalom legfőbb alakító erői szövődnek: az agrárszervezet, a birtokeloszlás terén. Miért történt így: ennek több, egymással több-kevesbbé összefüggő oka van.

Első ezen okok között az a körülmény volt, hogy a XIX. században — főleg a század derekán — uralkodó konjunktúrák között a nagygazdaság termelőerősebb és fejlődőképesebb volt, mint a kisgazdaság. A gabonaárak aránylag magasak, a munkabérek aránylag alacsonyok voltak. Ilyen viszonyok között a termékek mérsékelt növekedése egyszersmind a földjövédelmet is növelte. Következésképpen a nagygazdák szívesen vették alkalmazásba azt az aránylag kevés termésfokozó rendszabályt, amely a mezőgazdasági tudomány akkori lassú haladása mellett létrejött. És e termésfokozó rendszabályok alkalmazására csakis ők voltak képesek, mert a kisgazdák, még akkor nem rég szabadulván fel a jobbágyorsból, nagyon is műveletlenek és a hagyományokhoz ragaszkodók voltak; a konjunktúra is ellenük volt, az alacsony munkajövédalom nehezítette boldogulásukat. Tehát ebben az időben a mezőgazdaság fejlesztésére csak olyan agrárpolitika volt alkalmas, mely főleg a nagy- és középbirtokkal törődött; a kisgazdák oktatása, a kisbirtokok szaporítása útján nem igen lehetett volna a mezőgazdaságot fejleszteni.

A hatalmi viszonyok is úgy alakultak, hogy kedveztek az arisztokratikus iránynak. A nagybirtokosság gazdaságilag erős, politikailag hatalmas volt és noha a XIX. században — főleg a nyugati országokban — már más erős osztályok is léteztek és a nagybirtokosság nem élvezett oly mindent fölülmúló hatalmat, mint az előző századokban: azért még mindig jelentékeny erőt tudott a maga érdekei mellett fölvonultatni. Emellett egy másik erőtényező: az államkormányzat is teljes hatalmával a nagybirtok mellé állott. És pedig nem csupán azért, mert az adott viszonyok között a mezőgazdaság fejlesztésére a nagybirtok volt a legalkalmasabb, hanem még egy más, nem mezőgazdasági okból is: hatalmi érdekből.

Az állam (legalább a katonai, hatalmi állam) minden időben egy bizonyos természetes előszeretettel volt a nagybirtok iránt, mindig támogatta ezt a legnagyobb mértékben, amelyet a viszonyok megengedtek és alkalomadtán csak a végső kényszerűség hatása alatt lépett föl ellene; akkor is csak módjával. Mert az államkormányzat s a nagybirtokosság között igen sok természetes érdekközösség van. Olyan országban, ahol sok és erős a nagybirtok: a kormánynak rendszerint nagyobb hatalma van az állampolgárok fölött, mint olyan országban, ahol kevés (vagy gyöngye) a nagybirtok, tehát könnyen érthető, hogy a kormányokban, uralkodó családokban, uralkodó klikkekben vagy osztályokban állandóan

él egy bizonyos természetes — és szinte ösztönszerű — vonzalom a nagybirtok iránt, mert mindegyikük szívesen törekszik arra, hogy a népesség fölött való hatalmát öregbítse vagy állandóbbá tegye. Ez a szempont vezette I. Napóleont, amikor hitbizományokat alapított; vagy a középkori fejedelmeket, mikor híveiknek jószágokat adományoztak. Lényegében a kettő, a középkor donációs rendszere és a XIX. század hitbizományistápolása miben sem különbözik egymástól és az általános szóhasználat nem túloz, sőt fején találja a szöveget, amikor az olyan földművelési-, adó- és birtokpolitikát, mely mindenekelőtt a nagybirtoknak kedvez, feudális irányúnak nevezi.

Az persze magától értetődik, hogy az állam azon törekvése, hogy saját polgárai fölött való hatalmát öregbítse, nem érvényesülhet korlátlanul, hanem csak abban a mértékben, amint az erőviszonyok engedik. Ha a dolgozó polgárság aránylag vagyonos, független és erős: bizonyára nem tűri el, hogy az ő leigázására irányuljon az államkormány tevékenysége. Es ezért egy kissé különös, hogy a nyugati országokban, hol a dolgozó és vállalkozó rétegek a XIX. században mégis csak hatalmasak voltak már: az ő nagy erejük dacára is feudális agrárpolitikát tudtak folytatni a kormányok. Hiszen a dolgozó polgárság ereje nagyobb volt már, mint a kormányoké és a nagybirtokosoké együttvéve; ha e két hatalom ellenére ki tudta a polgárság erőszakolni a jobbágyfelszabadítást, nyilván a jobbágyfelszabadítás után is elég lehetett volna az ereje ahhoz, hogy visszautasítsa az arisztokratikus mezőgazdasági politikát, melyet a nagybirtokosság osztályérdeke és az államkormányok hatalmi érdeke reá diktált. És ezen érdekeiket a nagybirtokosok és a kormányok egymással szövetkezve sem tudták volna az agrárpolitikában érvényre juttatni, ha a dolgozó polgárság ezt önként el nem tűrte volna.

Miért tűrte el?

Egyrészt azért, mert a mezőgazdaságot az adott viszonyok között tényleg nem lehetett volna más úton fejleszteni, mint a nagygazdaságra támaszkodva. Úgy, hogy a nagybirtokosoknak és a kormányoknak igen sokszor módjukban állott, hogy a mezőgazdaság fejlesztésének, a mezőgazdaság védelmének jelszavával takarják a maguk osztály- és hatalmi érdekeit, melyeket a XIX. században a nyugateurópai közvélemény előtt már egyre kevésbé mertek nyíltan hangoztatni.

Másrészt az a körülmény okozta a dolgozó polgárság passzív magatartását, melyet mezőgazdasági kérdésekben tanúsított, hogy a múlt század folyamán a kultúrnépek dolgozó- és vállalkozó-osztályai nem annyira a földművelésben, mint inkább az iparban keresték boldogulásukat; tehát a mezőgazdasági politikára egyáltalán kevésbé helyeztek súlyt. Ennek pedig az volt az oka, hogy az ipari technika fejlettsége a XIX. században magasabb volt, mint a mezőgazdasági technikáé, és az ipari termelés nagyobb jövedelmet nyújtott, mint a mezőgazdasági termelés.

A legújabb kornak, a XVIII. és főleg a XIX. Századnak példátlan gazdasági haladását tudvalevőleg az a körülmény okozta, hogy a termelőmódokat, melyek régebben csupán hagyományokon alapultak, a természettudományi megismerések felhasználásával megjavították. Ami könnyen lehetséges volt, mert hiszen minden termelőmód bizonyos természeti törvényeken alapul; és pedig az ipar termelőmódjai fizikai és vegytani törvényeken, míg a mezőgazdaság (mivel élő növényi és állati szervezetekkel dolgozik) élettani törvényeken alapul, — amelyeknek alárendelve a vegytani és fizikai törvények is szerepet játszanak a mezőgazdaság termelőmódjaiban.

De a mezőgazdaságra nézve, e három természettudomány közül, az élettan aránylag a legfontosabb; a vegytan másodszorban, a fizika harmadik sorban fontos. Mármint: a tudomány ezen ágainak fejlődése éppen fordított sorrendben történt: a fizika előbb jutott magasabb fejlettségre, mint a vegytan és a vegytan előbb, mint az élettan.* Következésképp a tudományoknak a termelésre való alkalmazása is ebben a sorrendben történt. És ennek az volt az eredménye, hogy az iparúzők már a fizika felvirágzása idején (a XVIII. század második felében) igénybe vehették a tudományos megismeréseket és kidolgozhatták a gyors, kiadós gyári termelés módszereit; a XIX. század derekán pedig, amikor a vegytan kibontakozott és a vegyi iparok létrejöttek: a tudományos alapon álló ipari termelés kifarorttsága teljes lett. Ellenben a tudományos mezőgazdaság a XVIII. században, a fizikától, még nem sokat kapott, csak a múlt század közepén a vegytan adta meg neki — Liebig működésével — az első nagyobb lökést. S az igazi, a nagyiparhoz hasonlíthatóan bőséges, kiadós mezőgazdasági termelőmódok csak most, a XX. század elején, az étellel foglalkozó tudományok megindult felvirágzásával kezdenek kialakulni. Ebben az új században — a fejlődés logikája szerint — a tudományos életben a biológia, a termelésben pedig a mezőgazdaság fog vezetni: aminek tényleg már látszanak is egyes előjelei.

Azonban egészen a legújabb időkig az ipari termelőmódok össze nem hasonlíthatóan fejlettebbek és termelékenyebbek voltak, mint a mezőgazdaságiak. E körülménynél fogva a XIX. század legfejlettebb kulturországjaiban az a helyzet állott elő, hogy a dolgozó és vállalkozó osztályok ipari termelés útján

* Ez a sorrend természetes; más sorrendben a tudományágak kifejlődése nem lett volna lehetséges, mert fizikai ismeretek nélkül vegytani kutatásokat és vegytani ismeretek nélkül élettani kutatásokat nem lehet folytatni. Amint Comte Ágoston megállapította: az egyszerűbb összetételű és kevesebb empirikus tapasztalást igénylő tudományágaknak előbb kell fejlődniük, mint a magasabb összetételűeknek és több külső tapasztalást igénylőknek. A legegyszerűbb, a külső tények tapasztalati megismerésétől leginkább független tudomány a számtan; azután következnek sorrendben: a mértan, a fizika, a vegytan, a biológia és végül a szociológia.

könnyebben szerezhették meg kenyерüket, mint mezőgazdasági termelés útján; ha a rendelkezésükre álló kiadós termelőmódokkal iparcikkeket termeltek és ezeket más, földműves országokban élelmiszerekre becsérték: sokkal több élelmiszert juttattak, mint ha ők maguk mezőgazdasági úton termeltek volna élelmiszereket.

Nem állott volna elő ez a helyzet, ha minden nemzetnek meg volna az a képessége, hogy tetszése szerint gyáriparra rendezkedjék be: mert — ha ez az eset állna fön — az összes országok hamarosan átalakulnának iparos országokká és elárastaná a világpiacot iparcikkokkal úgy, hogy ezek értéke alacsonyabb lenne annyira, hogy aki iparcikkeket termelne és ezeket tápszerekre becsérté: nem kaphatna értük több tápszert, mint amennyit ő maga mezőgazdasági úton termelhet. Azonban tényleg nem minden nép adhatja magát nagyiparra, hanem erre csak olyan népek képesek, amelyek aránylag fejlett és termelőerős mezőgazdasággal rendelkeznek s ezzel kapcsolatban a gazdasági és kulturális fejlettség egy bizonyos magasabb fokát már elérték. Ám erre a fokra a XIX. században a civilizált népek egy kis csoportja jutott még csak el. E kis csoport munkaereje a kiadós termelőmódok dacára sem volt elegendő annyi iparcikk termeléséhez, hogy a világpiacon az iparcikk nagy értékcsökkenése bekövetkezhetett volna; egységenként olcsók lettek ugyan az ipari termékek: de mivel a modern iparos naponta sok egységet termel belőlük, munkája még mindig jobban kifizetődik, mint a kevésbé fejlett és termékeny módszerekkel dolgozó földműves munkája; akkora értékcsökkenés pedig, hogy az iparos ezt az előnyt elveszítené, nem következett be.

Vagyis azért, mert nagyipar üzéséhez magasabb kultúra kell és mert ilyen magasabb kultúrájú nép a múlt században aránylag kevés volt: az öt világrész fogyasztóközönsége a nagyipari termékek árában megfizette a magasabb kultúra ritkaságértékét. Ebben a helyzetben minden nép, amelynek magasabbrendű termelésre való képessége volt: e képességét nyilván nagyon előnyösen értékesítette, ha nagyipari termelésre fordította; annál is inkább, mert a mondott képességet mezőgazdasági termelés útján értékesíteni — megfelelő magas fejlettségű termelőmódok híján — nem volt alkalom.

Különben az a körülmény is az iparra utalta a művelt európai népeket, hogy — sűrűn népesítvén be országaikat — aránylag kevés termőfölddel rendelkeztek. Ez ugyan nem lett volna föltétlen akadálya annak, hogy inkább mezőgazdasági termelésre adják magukat, mert megfelelő agrártechnikai javítások segítségével aránylag kis termőföld-területen is lehet sokat termelni; egy adott terület termését meg lehet kétszeresíteni, sőt sokszorozni. De éppen az volt a baj, hogy ilyen agrártechnikai javítások a XIX. században még nem nagy számmal állottak a művelt népek rendelkezésére, abból az előbb említett okból, hogy a mezőgazdaság termelőmódjai a múlt században

még nem jutottak el a fejlettség magasabb fokára. Megfelelő agrártechnikai javítások alkalmazásba vétele nélkül pedig a mezőgazdasági termelést, a rendelkezésre álló korlátozott területen csak nagyon hátrányosan, a csökkenő földhozadék törvényének hatása alatt lehetett volna növelni.

Mindezen okoknál fogva az európai népek számára az ipar jövedelmezőbb foglalkozás volt, mint a földművelés. És így a múlt században minden nép, ha sorsán javítani akart, arra törekedett, hogy ipart fejlesszen (ami természetesen csak azon népeknek sikerült, amelyeknek földművelése és egész kultúrája a fejlettség megkívánt minimális fokára már eljutott). Minden, a nemzeti termelés nagyobbtítására való törekvés iparfejlesztésre való törekvés alakjában jelentkezett. Ahol az ipar fejlődésnek indult: a társadalom legvállalkozóbb elemei iparra adták magukat; a mezei munkásság értelmesebb és erélyesebb része elhagyta a földművelést s átment az iparba, mely nagyobb jövedelmet és függetlenséget adott. A nagyobb jövedelmű és függetlenebb ipari népség lett minden haladó és demokratikus politikai és társadalmi mozgalom hordozója; — ilyen mozgalmak vezetői az ipari népségre irányították propagandájukat és az ipari érdekeknek váltak szószólóivá: ami egészen logikus volt, mert a termelés nagyobbtítása nélkül nincs társadalmi és politikai haladás, a termelés nagyobbtítására pedig főleg az ipar volt alkalmas. A mezőgazdasági termelést, amelyet nagyobbtítani nem nagy mértékben lehetett, a haladó és demokrata irányok elhanyagolták, annál is inkább, mert a csekély jövedelmű és függőbb helyzetű földműves nép nem is volt alkalmas talaj az ő propagandájuk számára. A földműves nép megmaradt régi urainak, a földesurak utódainak vezetése alatt és a mezőgazdasági politika a nagybirtokosság domíniuma lett éppúgy, mint az ipari politika a dolgozó és vállalkozó osztályoké.

Ez az elrendezkedés állandó lett; a legtöbb civilizált országban ma is fönnáll. És átment a köztudatba is. Mivel mindig azt lehetett látni, hogy a haladás hívei ipart pártolnak és hogy azok, kik ezzel szemben a mezőgazdaság jelentőségét hangoztatják, maradi és arisztokratikus törekvésűek: a köztudatban az ipar egybefonódott a haladással és demokráciával, a mezőgazdaság pedig a konzervatizmussal. Agrárius és reakciós egyjelentésű lett. Hogy ennek nem kell föltétlenül így lennie, hogy mezőgazdasági téren is létezhetnek haladó és demokratikus irányú törekvések: azt hovatovább el sem tudják képzelni az emberek. Ilyen agrár-demokrata törekvések a múlt század történetében nem is igen játszottak szerepet; a nagy francia forradalom birtokpolitikája, mely a nagybirtok feldarabolására tört, a XIX. század demokratikus mozgalmaiban sohasem jutott nagyobb jelentőséghez.

A század iránya kifejezésre jutott a közgazdasági és politikai elméletekben is, amelyeknek legfontosabbika, a század derekán keletkezett marxizmus, az iparra helyezi a fősúlyt, a

mezőgazdaságban pedig a nagygazdaságot föltétlenül különbnek tekinti a kiscgazdaságnál és a nagybirtok földarabolására irányuló mezőgazdasági politikát fejlődésellenesnek és lehetetlennek tartja. Az ipusztriális és emellett nagybirtok-védő XIX. század az, ami ebben a hatalmas elméletben visszatükröződik.

És most, a XX. század elején történelmi fordultnak kell következnie. A XIX. század értékeinek át kell értékelődniök; e század jellemző irányának — a mezőgazdasági arisztokratizmusmal kapcsolatos ipusztrializmusnak — meg kell szünnie, mert azok az okok, amelyek létrehozták, megszűntek, vagy megszűnőben vannak.

Az áralakulás megváltozott; első sorban a gabonaáraké. Az iparos népeknek — hogy ipari termékeiket minél előnyösebben cserélhessék be élelmiszerekre: — érdekükben állott, hogy a világpiacon sok élelmiszer legyen. Érdékükben állott tehát, hogy míg az ő országaikban az ipari termelés nagyobodik: más, keleti és tengerentúli országokban a mezőgazdasági termelés nagyobodjék. Ami meg is történt; az iparos országok terjeszkedő kapitalizmusa vasutak építésével, hitelnyújtással és egyéb műveletekkel nagy mértékben előmozdította a termelést a földműves országokban is. Úgy, hogy a gabonaár világpiaci alakulása az 1880-as évek óta egészen más, alacsonyabb színvonalra helyeződött át; s emellett a termelésnek általános, iparban, földművelésben egyaránt beállott nagyobodása föl-emelte a munkabéreket. Szóval a konjunktúrák megváltoztak a nagybirtok hátrányára és a kisbirtok előnyére. A XX. század elején uralkodó, aránylag alacsony gabonaárak és magas munkabérek mellett a nagybirtok már nem igen tud intenzívebb termelést folytatni; hanem csupán a kiscgazda, aki egyébiránt ma már sokkal műveltebb és önállóbb gondolkodású, mint a múlt század derekán volt.

E megváltozott viszonyok között a mezőgazdaság fejlesztésére csak demokratikus mezőgazdasági politika alkalmas; a nagy birtok-védő, arisztokratikus irány elvesztette minden létjogát. S ugyanakkor meggyöngültek azok az erők, amelyekre ez az irány támaszkodott. Gyengült a nagybirtokos-osztály, melynek jövedelme és gazdasági ereje a legfejlettebb országokban — az emelkedő munkabérek hatása alatt — abszolúte hanyatlik, a kevésbé fejlett országokban pedig stagnál vagy legalább is nem növekszik olyan mértékben, mint a dolgozó és vállalkozó osztályoké, amelyeknek ereje és szervezettsége egyre nagyobb lesz.

Az erőviszonyok ezen eltolódása, kapcsolatban azzal a körülménnyel, hogy a mezőgazdaság fejlesztése hovatovább csupán a kiscgazdaság útján lehetséges: már vagy húsz év óta mindinkább arra kényszeríti az államkormányokat, hogy (legalább látszatra, de néha komolyan is) engedményeket tegyenek a kis-

birtoknak és — bár kedvük és hatalmi érdekük ellenére — mérsékeljék agrárpolitikájuk feudális irányát. Sőt vannak országok, ahol már határozottan demokratikus irányba terelődött a mezőgazdasági politika. De, hogy ez a gyöngébb vagy erősebb irányváltkozás még csak az első lépés a demokrácia felé és mihamar további jelentősebb lépéseknek kell utána következniök: ezt joggal várhatjuk, annál is inkább, mert az alacsony gabonaárakon, a munkabérek emelkedésén és a földműves nép javuló értelmiségén kívül még egyéb, mélyreható változások is észlelhetők, olyanok, amelyek a mezőgazdasági politikának és az egész kultúrfejlődésnek új korszakát készítik elő.

Mint már előbb szó volt róla: a mezőgazdasági technika még csak most kezd eljutni a fejlettségnek arra a fokára, amelyre az ipari technika már száz éve eljutott. De máris azt látjuk, hogy rohanva halad a földművelés tudománya; a múlt század kilencvenes évei óta több történt a mezőgazdasági technikában, mint előzőleg százötven év alatt. A talajra vonatkozó ismeretek bővülése a talajművelés új módjait és eszközeit teremtette meg; lehetségessé vált fogatos vagy motorikus erővel — tehát aránylag csekély emberi munka árán — majdnem olyan kertészeti tökéletességgel művelni a talajt, amilyen művelés régebben csak kézi ásóval, rengeteg sok munka árán volt lehetséges. Új, rendkívül kiadós termelőmódok álltak elő úgy a növénytermelésben, mint az állattenyésztésben; eleinte csak ezeknek legintenzívebb ágaiban, a kertészetben, gyümölcsészetben, tejgazdaságban: de legújabbban már gabonát is lehet kertészeti úton termelni a Demcsinszki-féle palántázó módszerrel, amelyről előző helyen* már szó volt. Most jó lesz e módszerről még annyit megjegyeznünk, hogy bár négyszerannyi gabonát képes termelni egy adott földterületen, mint az eddigi eljárások: e négyszeres termés előállításához nem négyszeres, hanem ennél kevesebb munkát igényel. Úgy, hogy kertészeti úton egy métermázsza gabona termelése nemcsak hogy kevesebb — negyedrésznyi — földet vesz igénybe, de kevesebb munkába is kerül. Pedig az új kertészeti eljárás még fiatal, tehát fejletlen; és feltalálói eleinte nem helyeztek nagy súlyt munkamegtakarító rendszabályokra, melyek azonban elvileg lehetségesek, minden technikai előfeltételük megvan; és a szakemberek már dolgoznak is rajtuk.

A földművelés új módszereivel — különösen ha ezek egy kissé továbbfejlődnek — az iparos országokban egy egészen új helyzet áll elő: ezentúl már, ha valaki földművelésre adja magát, közvetlen termelés útján még több élelmiszert tud szerezni, mint most, amikor iparcikkeket termel és ezekért cserél be élelmiszereket valahol Argentínában vagy Indiában (amely becserélés nem is olyan egyszerű, hanem sok szállítás-költségbe és közvetítői díjba kerül). És az iparos országok lakói most már, ha

* L. a. *Többtermelés* című cikket, *Husadik Század* 1912. június. 699-703 1.

földművelésre akarják adni magukat: e célra otthon, saját hazájukban elegendő földet találhatnak, mert a modern, kertszerű termeléshez egy földművesnek csak feleannyi, vagy harmadrészesannyi föld kell, mint amennyi eddig kellett; amely változás gyakorlatilag annyit jelent, mintha az ország termőföld-területe megkétszereződött, vagy megháromszorozódott és emellett termékenyebbé vált volna. Az új termelőmódok segítségével Északnyugat-Európa, ha sűrű is a népessége, képes volna arra, hogy maga termelje kenyereit és olcsóbban, mint ahogy ma Kanadától és Argentínától veszi. És még fokozódik ennek lehetősége, ha a művelt népek körében elterjed a modern okszerű táplálkozás; ez is egy nagyjelentőségű eredménye az étellel foglalkozó tudományok újabb haladásának. Egyes kiváló fiziológusok kísérleti úton megállapították, hogy egy embernek, okszerű beosztás mellett, sokkal kevesebb táplálékra — főleg kevesebb állati eredetű táplálékra — van szüksége, mint amennyit ezidőszertint a művelt országok lakosai átlag véve fogyasztanak. A kísérleti eredmények alapján kidolgozott okszerű táplálkozás kevesebbe kerül a ma szokásosnál és emellett még jobban is szolgál az egészségnek. Nekünk itt most főleg az a körülmény fontos, hogy egy okszerűen táplálkozó ember eltartásához kisebb földdarab kell, mint ma szokásos módon, sok fölösleges húst, tejet, sajtot fogyasztó ember eltartásához.

Ha Nagybritannia és Írország népe általános gyakorlati alkalmazásba venné a legmodernebb földművelő módszereket (ami ha megtörténne: e módszereket a gyakorlat gyorsan tökéletesítené és továbbfejlesztené); ha továbbá csak félig-meddig is okszerű táplálkozásmódot fogadna el: a szigetország képessé válnék nem csupán arra, hogy sűrű (egy négyzetkilométeren 150 lelket számláló) lakosságának összes élelmét megtermelje, de ezenfelül még élelmiszerekkel megrakott hajókat tudna küldeni Buenos-Ayresbe és Kalkuttába, és gabonát tudna kínálni az argentinaiaknak és az indiaiaknak, olcsóbban, mint ahogy azok manapság maguk termelik a gabonát. Vagyis a magasabb kultúra fölénye, mely még csak a nagyipari versenyben nyilvánul: a mezőgazdasági versenyben is kifejezésre jutna.

Az olvasó talán nem tartja valószínűnek, hogy ilyesmi bekövetkezhessek. De az 1850-es években sem látszott nagyon valószínűnek, hogy az angol ember amerikai búzából fogja sütni a mindennapi kenyerét: húsz évvel később pedig már ezrével jöttek az angol kikötőkbe az amerikai búzaszállítmányok és lenyomták a gabonaárakat. A gazdaságosabb termelésnek, a könnyebb megélhetésnek azok a lehetőségei, melyeket a közlekedés fejlődése Amerika mezőségein megnyitott: odavonzották ezekre a távoli mezőségekre azt az embertömeget, mely a megnyílt lehetőségeket kiaknázza. Már most, ha a technikai haladás nem is a tengerentúl, de közvetlen környezetünkben nyitott meg új, rendkívül gazdaságos termelési lehetőségeket: lehet-e azt várni, hogy az emberek ezeket nem fogják fölhasz-

nálni, amikor kisebb lehetőségek kedvéért is milliószámra vándoroltak messze idegenbe?

Ha csak úgy hirtelen nem is fog bekövetkezni, hogy az angolok és más nagyiparos népek tömegesen földművelésre adják magukat: ez a lehetőség nincs oly messze, mint az ember gondolná. Végre is, ha napjainkban megtörténhetett, hogy inkább földműveléssel foglalkozó népek (mint pl. a németek vagy amerikaiak) húsz-harminc év alatt átalakultak inkább iparral foglalkozó népekké: miért ne történhetnék meg hasonló idő alatt ennek fordítottja is? A fejlett kultúrnépek haladása nem csigatempóban történik; ezek a népek, amelyek oly élénken törekszenek minden új gazdasági lehetőség kiaknázására: azokat a lehetőségeket, melyeket saját földművelésükben találhatnak föl, nem hagyják soká felhasználatlanul.

És így, látva a mezőgazdasági technika új, nagystílusú kibontakozását: azt kell várnunk, hogy az északnyugateurópai kultúrországokban a fejlődés egy új szaka kezdődik; hogy ezekben az országokban egészen újszerű, kerti intenzitású, és emellett az emberi munkát rendkívül bőségesen jutalmazó földművelés fog kialakulni.

Ez az új földművelés azonban szélsőségesen demokratikus munkaszervezetet és birtokviszonyokat kíván.

A demokrácia mértékét valamely adott társadalomban a megélhetésnek, a mindennapi kenyér megszerzésének könnyűsége vagy nehézsége határozza meg; ha könnyű a megélhetés: akkor sok a független ember s általában az egyének szabadabban és nagyobb közöttük az egyenlőség. Már a nagyipar kialakulása, midőn könnyebbé tette a kenyér megszerzését: demokratikusabb viszonyokat teremtett. A teljesen kifejlődött nagyipari kultúra pedig a megélhetésnek oly sok lehetőségét nyújtja és az egyén szabadságának olyan mértékét engedi meg, hogy már ez a mérték sem fér össze a társadalomszervezet feudális maradványaival, s a földművelés arisztokratikus szervezetével. Fejlett nagyiparos országokban a munkás — kinek a város aránylag könnyű megélhetést és függetlenebb helyzetet kínál — nem hajlandó magát alávetni a nagybirtokon, a nagygazdaságban főnálló cselédi alárendeltségnek és inkább elvándorol; a hűbéri nagybirtokon nyugvó, félig kapitalisztikus, félig patriarchalisztikus nagyüzem lehetetlenné válik, mert nem kap munkásokat, íme, már a nagyipari kultúra sem fér össze az arisztokratikus agrárszervezettel: hát akkor még mennyivel kevésbé fér ezzel össze az a kialakuló új földművelés, amely még több kenyérszerzésre képesít és még könnyebb megélhetést — tehát még több egyéni szabadságot — nyújt, mint a nagyipar.

Tehát az új földművelés új szervezetet kíván, olyant, amely a dolgozó ember teljes önállóságán és szabadságán nyugszik. Ilyen szervezet kifejlődését pedig csak olyan mezőgazdasági politika mozdíthatja elő, amely teljesen szakít a nagybirtokkal, sőt ezt kiküszöbölni törekszik és odahat, hogy a

dolgozó ember, ha intenzív földművelést akar folytatni: azt a pár hold földet, amely ehhez szükséges, könnyű szerrel megkaphassa és a maga gazdája lehessen.

Ha ez megtörténik és ha a földművelés új módszerei elterjednek: a nagyiparos országokban új irányú fejlődés indul meg. Az ipari munkásság egy része visszavándorol a termőföldre, amely, modern okszerűséggel művelve, az iparnál is nagyobb jövedelmet nyújt. És nagyobb függetlenséget. Amint előbb az ipar módot nyújtott a falusi béresnek, hogy városi munkássá lépjen elő: az új földművelés módot fog nyújtani a városi munkásnak, hogy önálló és vagyonnal rendelkező kispolgárrá lépjen elő. És mivel a kultúrélet annál intenzívebb, minél nagyobb a munka termelőereje: az előbb kultúrszegény falvakban a nagy termelőképeséggel együtt magasrendű, a mai városi kultúrát fölülmúló kultúrélet jön létre. Ugyanakkor a városokban megritkul a népesség, megszűnik a lakás-ínség; a munkabérek emelkednek a faluba való kivándorlás következtében: éppúgy, amint előbb a faluban emelkedtek a munkabérek a városokba való elvándorlás folytán. És míg az iparosok száma relatíve csökken: a földművesek száma és vásárlóképesége növekszik, úgy, hogy az ipari termékeket mindinkább elfogyasztja a belföld; az exportindusztrializmus háttérbe szorul. Megváltozik az ipar szervezete is. A munkabérek emelkedése lehetővé teszi, hogy a munkás keresetéből félretehesen és kispolgári méretű vagyont gyűjthessen; a kis vagyonok megsokasodása folytán a szövetkezeti élet óriási arányokat ölt úgy a falun, mint a városban; hovatovább mindenki fogyasztószövetkezet útján fedezi szükségleteit, a fogyasztószövetkezetek pedig a tagjaiknak árusított iparcikkeket egyre inkább saját üzemeikben termelik, vagy velük összeköttetésben álló ipari termelőszövetkezetektől szerzik be; így lassanként kiszorul a kapitalizmus az ipar szervezetéből is. Végül, e fejlődés eredményeképpen, a városok összezsugorodnak, az ipartelepek falura költöznek és a nagyiparos ország átalakul földműves jellegű országgá, amely nagyjából maga termel minden olyan mezőgazdasági nyersanyagot, amely a mérsékelt égöv alatt megterem és csak a tropikus mezőgazdaság termékeit szerzi csere útján, iparcikkek vagy más termékek ellenében.*

* Gerhard Hildebrand két éve megjelent könyvében (*Die Erschütterung der Industrieherrschaft und des Industrioszialismus*. Jena, 1910.) fölismeri, hogy a gazdasági fejlődés iránya, mely eddig ipari volt, megváltozóban van és hogy a nyugateurópai kultúra, mely ma a nagyiparon nyugszik, előbbutóbb mezőgazdasági alapra fog áthelyeződni. De ő ezt a folyamatot egészen másképpen állítja be és szükségszerűségét egészen más okokra vezeti vissza. Ő azt mondja: a nyugateurópai népek a jövőben kénytelenek lesznek fölhagyni a kivitelre dolgozó nagyiparral, mert ez már nem soká lesz jövedelmező foglalkozás és pedig azért nem, mert hovatovább minden földműves ország ipart fog fejleszteni és megfelelő vámokkal ki fogja zárni területéről

Az ilyen magasrendű földműves ország rendkívül sűrű népességet tarthat el; azonban természetes, hogy az európai népek addig, míg Amerika be nem népesül, tovább is fognak oda emberrajokat bocsátani; annál is inkább, mert az új földművelés kialakulásával Amerika rengeteg nagy termőföld-területein szinte mérhetetlen termelési lehetőségek fognak előállni. De a kivándorlás jellege — ha a fent vázolt fejlődés beáll — lényegesen megváltozik: a kivándorlók között egyre kevesebb lesz a vagyontalan proletár és egyre több az olyan munkás, aki vagyont visz magával és nem a nyomorúság hajtja a tengeren túlra, hanem a könnyű siker kilátása vonzza oda.

*

A nagyiparos ország csak átmeneti, alacsonyabb típusa a kulturfejlődésnek: a teljesen kifejlett kultúr típus a gazdag, művelt és demokratikus földműves ország, amelynek csak belfogyasztásra dolgozó és legfeljebb mellékesen exportáló ipara van.

Hogy a kultúrnépek újabb fejlődése valóban ebbe az irányba, a magasrendű földműves ország felé mozog: ezt világosan mutatják azok a tendenciák, amelyeket mostanában egyre erősebben észlelhetünk a legfejlettebb országokban; amelyek tudvalevőleg a fejletlenebbek számára a jövő képét mutatják.

Gazdasági és társadalmi téren a fejlettség legmagasabb színvonalát a tengerentúli angol nyelvű országok képviselik. Ezek az országok régebben teljesen abba az irányba haladtak, amely irány a XIX. század Európáját jellemezte: azon voltak t. i., hogy kapitalisztikus ipart fejlesszenek, a termőföldet pedig — amennyire a viszonyok engedték — nagybirtokosok kezére játszották. És pedig nem csupán az angol gyarmatokban volt így (hol régebben az ügyek vezetése az anyaország befolyása alatt állott): de a független és mindenekfölött polgári, demokrata Egyesült Államok is ugyanolyan feudális, a nagybirtoknak kedvező mezőgazdasági politikát folytattak, mint a vén Európa országai, ha kisebb mértékben is, mint az utóbbiak. Pedig a tengeren túl nem volt hűbéri arisztokrácia: de a hatalomra

a mai nagyiparos országok iparcikkeit, amelyek aztán elértéktelenednek, úgy hogy az európai nagyipar válságba jut, amelyet nem heverhet ki többé. Hildebrandnak ez a katasztrófa-elmélete nagyon gyöngé alapon nyugszik, mert a tengerentúli sok termelőfölddel rendelkező (Kanadához, Argentínához hasonló) országoknak addig, míg elég földjük van ahhoz, hogy olcsó eszközökkel nagytömegű gabonafölöslegeket termelhessenek, semmi okuk sincs arra, hogy e fölöslegeket, hacsak némileg is kedvezően értékesíthetik, ne vigyék a világpiacra; enélkül pedig arra sincs ok, hogy az európai ipar szorult vagy válságos helyzetbe kerüljön. Az lehetséges, hogy az európai iparosállamok előbb-utóbb mégis teljesen fölhagynak az ipari kivitellel: de nem azért, mintha erre piacok híján kényszerülve lennének, hanem azért, mert a földművelésben új és még az export-iparnál is jövedelmezőbb termelési lehetőségeket fognak találni.

törekvő politikai vezetők, szövetkezve a hatalmas nagytőkés osztállyal, elég erősek voltak ahhoz, hogy az állam birtokpolitikáját arisztokratikus irányba tudják terelni. A politikai vezetők és főleg a nagytőke hatalmát pedig a proletár-bevándorlók éhes seregei támasztották alá, amelyek régebben aránylag nagyszámúak voltak (az akkor még csekély bennlevő lakossághoz viszonyítva) mint most. Manapság, amikor az Egyesült Államoknak már 90 millió lakosuk van: az a 900.000 bevándorló, aki évente partraszáll, csak 1%-nyi népességyarapodást jelent; régebben nagyobb volt a százalékos arány. Tehát a bevándorlás — relatíve — gyengülőben van. És mivel ugyanakkor gyengülésnek indult a belföldi, amerikai népesség szaporodása is (a születések csökkenése folytán): el lehet mondani, hogy az Egyesült Államokban a munkáskezek szaporodása lassúbb lett, pedig a tőke szaporodása nem lassúbbodott, talán inkább még gyorsult. Még nagyobb mértékben állt volna be a helyzetnek ez a változása, ha a bevándorlás proletár-jellege csökkent volna, ha a bevándorlók között szaporodtak volna a kispolgári helyzetű egyének, kik maguk is hoznak tőkét az országba. Ez nem történt meg, sőt inkább, amióta Kelet- és Déleurlópa országaiban is föllépett a kivándorlás: egyre éhesebb és igénytelenebb proletárseregek érkeznek a partokra. Mindamelltt a bevándorlás számbeli gyengülése, a népesedés lassúbbodásával kapcsolatban mégis csak alábbszállította a nagytőke hatalmát, minden ellenkező látszat, minden trösztfejlődés dacára: mert a trösztökkel szemben áll a dolgozó polgárság és munkásság gyorsan növekvő gazdasági ereje és szerveztsége.

Hasonló irányú (bár részben más okokból eredő) eltolódások történtek Új-Zélandban és Ausztráliában; itt is beállott — még jóval előbb, mint az Egyesült Államokban — a dolgozó polgárság és munkásság hatalmának növekedése a nagytőke és a nagybirtok rovására. Ezek az eltolódott erőviszonyok megfordították a mezőgazdasági politika irányát.

Köztudomású — és ezért csak pár szóval érintjük — mi történt a múlt század vége óta Új-Zélandban. Itt az állam teljesen szakított minden nagybirtok-védő hatalmi politikával és azon van, hogy a régebben képződött nagybirtokot földarabolja. Evégett progresszív természetű adót vetett ki a nagybirtokra, mely ennek hatása alatt kénytelen a földjét olcsón parcellázni, sőt — egyes esetekben — ingyen odaadni az államnak, mely kiscgazdákat telepít rá. A hatás nem maradt el; a termőföld mindinkább benépesül és a mi a legérdekesebb: a városokban oly magasra emelkedett a munkabér és ezzel kapcsolatban oly erősek lettek a munkásszervezetek és az egyes munkás oly független lett a vállalkozótól, hogy az ipar kapitalisztikus munkásszervezete már-már csaknem felmondja a szolgálatot. Másféle, szövetkezeti természetű munkásszervezet egyelőre még nem fejlődött ki az új-zélandi iparban; és így, alkalmas munkásszervezet híján, az ipar fejlődése megakadt. Új-Zéland

ma inkább földműves ország, mint az agrárreform előtt volt. Szóval ott tényleg máris megszűnt az ipari irányban való fejlődés; ott már kezd kialakulni a jövő típusa: a gazdag és demokratikus földműves ország.

Pár év óta szemelláthatóan hasonló irányba terelődött a mezőgazdasági politika az , ausztráliai Commonwealth-ben is.

Az amerikai Egyesült Államok még nem jutottak el ideig; a törvényhozásban ott még nem jutott érvényre az új irány. De a társadalomban élénken terjednek a modern agrárpolitikai törekvések. Már tudatos ellenzéke van az industrializmusnak; általános lett ez a jelszó: „Több farmert és kevesebb ipari munkást!” És megvan a tudatos törekvés valamely annyira tökéletes és intenzív földművelés kialakítására, amely igen csekély területen is könnyű és jó megélhetést nyújthasson egy földműves családnak; a *three acres and liberty* („három hold föld és szabadság”) jelszava Amerikából ered. A társadalom ezen új törekvései előtt a törvényhozás sem lesz képes soká elzárkózni: ez egészen biztos, mert a megváltozott közhangulat nyomása folytán az avult pártkeretek, amelyek eddig minden társadalmi haladást kizártak, máris bomladozóban vannak és új, társadalmi reformokra törekvő pártalakulásoknak adnak helyet.

Azonban talán azt mondhatná valaki: ezekben a tengerentúli országokban mások a viszonyok, mint Európában; Európa fejlődésének irányára abból, ami odaát végbemegy, nem lehet következtetéseket vonni. Ám ez az ellenvetés nem volna helytálló. Az európaiak tengerentúli településeinek fejlődése szorosan összefügg az európai fejlődéssel; történetük minden szakában az európai tendenciákkal párhuzamos irányok uralkodtak, amint ezt pl. a XIX. századra vonatkozóan az imént láttuk. Ezúttal is teljes a párhuzamosság; az a mezőgazdasági demokrácia, amely felé a tengerentúli népek haladnak, kitűzte zászlóját már Európa területén is: Angolországban; — sőt az európai angolok már messzebb jutottak, mint az amerikaiak; — Angolországban már törvényhozásilag is érvényre jutott az új, demokratikus agrárizmus. Az angol állam — ha a legutolsó öt év törvényalkotásaira nézünk — éppen úgy szakított a nagybirtokkal, mint az új-zélandi állam. Az 1907. évi földtörvény jogot ad a grófságoknak és az államnak, hogy a nagybirtokok bármelyikét tetszésük szerint kisajátíthassák és parcellákban eladhassák, vagy olcsón bérbeadhassák munkásoknak, kik kiszeggyé akarnak lenni. A híres Lloyd George-féle költségvetés pedig a nagybirtokra külön adókat vetett ki, amelyek több latifundium tulajdonosát máris földjük parcellázására kényszerítették. Igaz ugyan, hogy nem elég a törvényt meghozni; végre is kell azt hajtani: a végrehajtást pedig a megyék, hol a nagybirtok még erős, mindenféle akadékoskodással késleltetik. Mindamellett már eddig is ezrével vonulnak ki a munkások a városokból a termőföldre; extenzív nagyüzemek helyén apró intenzív gazdaságok keletkeznek és a városi elemek, amint a lefolyt pár év tapasztalata

mutatja, minden nehézség nélkül megállják a helyüket, mint kiscgazdák, mert ha nincs is akkora testi erejük, mint a született földműveseknek: e hiányt bőven helyreüti csiszoltabb értelmiségük és kereskedelmi érzékük.

Azok a mezőgazdasági törvények, amelyek az új század küszöbén tengerentúl, Új-Zélandban, Ausztráliában és tengeren innen, Angliában létrejöttek, mintegy határcölöppel zárják le az állam mezőgazdasági politikájának négy évszázados fejlődését, mely nagyjából ilyen irányú volt:

A középkorban az állam nem folytatott a szó mai értelmében vett mezőgazdasági politikát, mert a földműveléssel, ennek termelőmódjával — mint általában a gazdasági élettel — igen keveset törődött; csupán a birtokviszonyokba avatkozott bele, de ebbe aztán nagymértékben, jószágadományozások és elkobzások által. Ebben a tevékenységükben a középkori államok fejeit tisztán hatalmi szempontok vezették: ami természetesen következik már abból is, hogy a középkori állam tisztán katonai szervezet volt, amely céljának, a győzelmes hadviselésnek úgy felel meg legjobban, ha a vezető a vezetetteket erősen hatalmában tartja. A földműveléssel csak az újkor folyamán kialakuló modern szervezetű állam kezdett törődni, fiskális érdekből: mert a nép adózóképességét csak a termelés nagyobbitása által lehetett fejleszteni. Később, a legújabb korban, a fiskális érdeken kívül a mindinkább erősödő termelő osztályok (polgárság, munkásság) nyomása is egyre nagyobb mértékben készítette az államot arra, hogy a termelés érdekeivel törődjék, hogy a gazdasági életet s ennek keretében a földművelést fejlessze. De emellett az állam megtartotta — középkori örökség gyanánt — a nagybirtok iránt való előszeretetet, melyet hatalmi érdeke sugallt; és míg egyfelől azon volt, hogy a földművelést javítva, többtermelést hozzon létre: másfelől igyekezett a nagybirtokot erősíteni és a többtermelés szempontját a nagybirtokosság érdekében összhangzásba hozni. A polgárság és munkásság további erősödése folytán azonban a feudális birtokpolitika egyre nagyobb nehézségekbe ütközött; az állam hovatovább nem is mert nyíltan állást foglalni mellette, hanem, ahol támogatta a nagybirtokot, inkább a mezőgazdaság fejlesztésének ürügye alatt tette ezt. Végül aztán azért, mert a földművelés haladása nagyszerű termelési lehetőségeket nyit meg és a dolgozó polgárság növekvő hatalma ezeknek kihasználására szorítja az államot: a többtermelés akkora jelentőségre emelkedik, hogy többé a nagybirtok érdekeivel összeegyeztetni nem lehet és az állam, mivel a többtermelésről, amelyre minden kényszeríti, nem mondhat le: kénytelen lemondani a feudális birtokpolitikáról.

Szóval az újkor és a legújabb kor folyamán az állam agrárpolitikájában két elem volt: feudális birtokpolitika és többtermelésre való törekvés; az utóbbinak eleinte igen csekély szerepe volt, amely később egyre nagyobbodott; míg az előbbinek, a feudális birtokpolitikának, eleinte igen nagy szerepe volt, amely

később összezsugorodott, hogy végül teljesen kiszoruljon. A fejlődés kiindulópontján a középkori állam, mely erősen foglalkozott feudális birtokpolitikával, a földműveléssel azonban semmit sem törődött. A fejlődés tetőpontján az az új állam, mely igen nagy mértékben törődik azzal, hogy a földművelés minél tökéletesebb legyen és polgárai minél könnyebben jussanak kenyérhez: a feudális birtokpolitikát azonban teljesen kiküszöböli. Ám ezt csak úgy teheti, ha lemond arról, hogy polgáraival szemben, ezek fölött álló hatalmat gyakorolhasson. Tehát a nagybirtok fenntartásáról való lemondás megváltoztatja az állam jellegét; az az állam, mely a nagybirtokot feldarabolta, többé nem hatalmi állam, nem katonai erőszakon alapuló kényszeregyesülés katonai célokra: hanem szabad polgárok szabad egyesülése a közjólét előmozdítására. *Freibürgerschaft*, amint Oppenheimer mondja. Új-Zéland, Ausztrália és Anglia, midőn új agrárpolitikai törvényeket meghozták: elvben ilyen *Freibürgerschaft*-oknak, szabadpolgári egyesüléseknek nyilvánították magukat. A meghozott törvények végrehajtásától függ, hogy tényleg azokká is legyenek.

*

És már most: lehet-e azt gondolni, hogy az az új, agrár-demokratikus irány, mely Anglia törvényhozásában érvényre jutott, valami speciális angol jelenség volna, amely a kontinens országait nem érdekli? Semmiesetre. Az európai népek egyetemesen fejlődnek és ha azt látjuk, hogy a fejlődés valamely logikus folyománya az egyik országban beáll: bizton várhatjuk, hogy csakhamar a többi országban is be fog állni.

E várakozásunkban annál kevésbé csalatkozhatunk, mert már ma is találhatunk a csatornán innen államokat, amelyek, ha még eddig nem is jutottak el az angolok tiszta mezőgazdasági-demokrata irányáig: nagyon messze már nincsenek tőle. A Nyugat apró minta-államai ezek; első sorban a skandináv országok és ezek között főleg Dánia, azután Németalföld, Svájc és Belgium, itt már mindenütt élénken törekszik az állam és a társadalom a földművelés termelőképességének nagyobbítására és e célját már nem a nagybirtoknak adott kedvezmények útján, hanem a kisbirtoknak, a kisember gazdálkodásának fejlesztése útján iparkodik előmozdítani. Amihez képest ezek az apró államok nagy súlyt helyeznek a népies gazdasági oktatásra és általában a földműves nép műveltségének minden tekintetben való fejlesztésére.

A kis nyugati államok nagy szomszédjai: Németország és Franciaország még nincsenek ennyire. Ott még tartja magát a régi nagybirtok-védő irány, bár a kiscgazdaság szemmel látható erősödése mindinkább arra készíti az államot, hogy a kisember gazdálkodásával is törődjék. Egyelőre azonban a kisbirtokos még nem kap sokkal többet az államtól, mint félrendszabályokat, míg a nagybirtokos érdekeit úgy a vámpolitika, mint az adó-és birtokpolitika számos előnyben részesíti.

Tehát a kontinens e két nagy nyugati kultúrállamában egyelőre nem sok történik a mezőgazdasági demokráciáért. Amelyért sokkal több történik most az aránylag jóval fejlettebb kelet európai országokban: Oroszországban és Romániában. Oroszország néhány év óta — mint már tudjuk — nagyban parcelláz, tagosít és eddig vadon területekre százezerszámra telepít kiscgazdákat. Romániában pedig legújában félmillió hektár egyházzavat és hitbizományt osztanak föl kisbirtokokká. A kényszerűség terelte ezeket a mi keleti szomszédainkat a modern mezőgazdasági politika irányába. Állami kiadásai egyre nagyobbak lesznek, tehát okvetlenül fokozniok kell népük adózóképességét. Ezt először iparfejlesztéssel próbálták meg, de nem ment, mert földművelésük nagyon alacsonyrendű s ezzel kapcsolatban gazdasági és kulturális erejük távolról sem áll azon a fokon, amely a nagyipar kialakulásához szükséges. Tehát nem maradt más hátra: mezőgazdaságukat kell fejleszteniük; erre pedig a fönnálló munkásviszonyok és egyéb konjunktúrák között a nagybirtok nem alkalmas; csak úgy hozhatnak létre többtermelést, ha földet adnak a népnek és gondoskodnak arról, hogy a kiscgazda jobb termelő módokat sajátítson el.

Oroszországban és Romániában egy hektár föld búzatermése nem tesz ki többet 8—9 métermázsánál, míg Német- és Franciaországban 16—19 métermázsa az átlagos termés. Ezek a nyugati országok azért maradtak meg egyelőre az arisztokratikus mezőgazdasági politika mellett, mert már van olyan földművelésük, amely magasabbrendű gazdasági életnek és vele a nép és az államháztartás megélhetésének alapul szolgálhat; tehát külső kényszerűség nem szorítja őket arra, hogy mezőgazdaságukat gyorsan demokratizálják. Viszont, másrésztől, még nem olyan fejlett a gazdasági- és kultúréletük, és termelő osztályai még nem olyan erősek, hogy — mint Angliában — minden külső kényszer nélkül, tisztán a gazdasági és társadalmi haladás kedvéért, szembe mernének szállni a nagybirtokkal. De a mi késik, nem múlik; a nagybirtok-ellenes irányok szemléto-mást erősödnek Francia- és még inkább Németországban és talán nincs messze az az idő, amikor az agrár-demokrata irány, mely Anglia törvényhozásában már érvényre jutott, győzelmesen fog előnyomulni a kontinens kultúrországaiban is.

*

A történelmi környezetet ismerve, most már világosabban ítéelhetjük meg a magyar agrárreform körülményeit.

Minálunk egy hektár földön 11,7 métermázsa búza terem. Tehát minálunk a mezőgazdaság fejlettebb, mint Oroszországban, hol 8—9 métermázsa terem: de sokkal fejletlenebb, mint Németországban, hol 19 métermázsa terem. Következőleg a mi gazdasági életünk erősebb mint az oroszoké, vagy a románoké és többet megbír, ezért az agrárreform kényszerűsége minálunk nem oly nagy, mint Oroszországban, vagy Romániában. De

azért megvan a kényszerűség, mert viszont sokkal fejletlenebb a mezőgazdaságunk, semhogy magasabbrendű gazdasági életnek alapul szolgálhatna és a modern állam és társadalom szükségleteit fedezni tudná. Ezért mi a mezőgazdasági reformot époly kevésbé kerülhetjük el, mint az oroszok vagy a románok.

Az a kényszerűség, mely mezőgazdasági reform felé szorítja az országot, politikailag egyelőre még csak a demokratikus választójogért folyó mozgalomban jut kifejezésre. A nép még csak azt érzi, hogy valami változásnak kell jönnie, mert így nem tarthat tovább; ez az általános hangulat ad erőt a progresszív irányoknak, amelyek most a választójogi reformra koncentrálnak összes energiájukat. Mihelyt azonban ez a reform meglesz: a haladás erői, melyek most a választójog felé szorítják a politikusokat, egy nagy kérdőjelhez jutnak: mire használják föl a kivívott reformot? Mihez fogjanak, mely célra irányuljon működésük? Szociálpolitikai reformokra? Egy szegény és eladósodott országban, mely rengeteg katonai terheket volt kénytelen magára venni, nincs pénz szociálpolitikai reformokra. Vagy talán az iparfejlesztés legyen a cél? Földművelésünk reformja nélkül nem tudunk ipart fejleszteni, mert sem a tőkét, sem a munkás megélhetését olcsóbbá tenni, sem vásárlóerős fogyasztópiacot teremteni nem tudunk nélküle. Az agrárreform nélkül még élni sem tudunk ma, amikor terheink szaporodnak, földünk pedig kimerülőben van. Hát mihez foghatnak a progresszív erők? Semmi máshoz, csak ahhoz, ami az előfeltétele minden egyéb haladásnak: a mezőgazdasági reformhoz.

Nem is kell valami különös éleslátás annak felismeréséhez, hogy pár éven belül a demokratikus mezőgazdasági reform lesz a magyar politika tengelye.

Ha azután ez a reform létrejön, nyomában rendkívül dús többtermelés, s az ország rohamos gazdagodása fog beállni: mert földműves népünk anyagi helyzete különb, mint az orosz vagy a romániai földművesé, értelmisége jóval magasabbrendű, tehát olyan mezőgazdasági politika, mely komolyan és becsületesen a kisgazdaság fejlesztésére törekszik: a mi viszonyaink között sokkal nagyobb hatást válthat ki, mint oroszországi vagy romániai viszonyok között.

*

A mi helyzetünknek ez a képe: megvan minden kényszerűsége annak, hogy földművelésünket intenzívvé tegyük; ez pedig, a főnálló természeti és társadalmi viszonyok között csak fejlett — tehát kiadós — termelőmódok segítségével és csak a mezőgazdasági szervezet demokratizálásával kapcsolatban lehetséges. Következőleg az intenzív földművelés kialakulása folytán Magyarország gazdag és demokratikus földműves ország lesz. Igaz ugyan, hogy az intenzív földműveléssel együtt a nagyipar is ki fog alakulni, de hogy ki fog-e itt fejlődni akkora nagyipar, amely — a folyton nagyobbodó belfogyasztáson túlnöve-

kedve — kiviteli piacokra lesz kénytelen támaszkodni: az nagyon kérdéses. Mert ha a földművelésünk átalakulása megindul: a gazdasági élettel együtt a szellemi élet is élénkebb lesz és a földművesnek több alkalma fog nyílni, hogy tanuljon és értelmisége fejlődjék. Könnyen lehet, hogy addigra, mire az ország elég fejlett lesz ahhoz, hogy kivitelre dolgozó nagyiparos országgá válhassék: a földműves nép is már elég művelt lesz ahhoz, hogy olyan tökéletes földművelő módszereket tudjon elsajátítani, amelyek éppoly jövedelmezők, vagy még jövedelmezőbbek, mint a nagyipar. Ez esetben az exportindusztrializmus egyáltalán nem, vagy legfeljebb átmenetileg fog föllépni. Szóval lehetséges, hogy az új Magyarország már nem fog keresztülmenni — úgy, mint a régebbi fejlődésű, nyugati kultúrállamok — az export-indusztriális ország fejlődés-típusán, hanem az ennek megfelelő kultúrfokot mint gazdag és demokratikus földműves ország fogja elérni és földműves országnak megmaradva fog tökéletesedni a legmagasabbrendű kultúrtypussá.

Egyelőre persze az a legfontosabb kérdés, hogy földműves népünk, úgy, amint ma van, elég fejlett-e ahhoz, hogy az intenzív földművelés felé az első nagy lépést megtehesse; és hogy ennek a lépésnek mely tekintetben kell történnie? Ezt majd a következő több rendbeli fejtegetések folyamán világítjuk meg.

b) Mekkora szerepei játszik ez időszerint a kisgazdaság az ország földművelésében és miképen viszonylik termelő-képessége a nagygazdaságéhoz?

Hogy Magyarországon ez időszerint többtermelést létrehozni csak demokratikus mezőgazdasági politika képes, mely a kisember gazdálkodásának fejlesztésére helyezi a fősúlyt: ennek — az eddig fölhozottakon kívül — még egy igen nyomós oka van, amely abban áll, hogy az ország mezőgazdasági termelésének oroszánrészt már ma is a kisemberek gazdasági szolgáltatják és így már ezért sem lehet más úton növelni a mezőgazdasági termelést, mint az apró gazdaságok termelőmódjának javítása útján.

Tévedés azt gondolni, hogy a nagybirtok és a közép-birtok élmezőny az országot. Nem mintha nem volna igaz, hogy Magyarország nagybirtokos ország; tényleg az ország összes területének csaknem $\frac{3}{5}$ -része nagy- és középbirtokosoké. És mégis úgy van, hogy a mezőgazdasági produkció legnagyobb része a kisemberek gazdaságaiból kerül ki, mert ezekben a termelés (szervezését tekintve) jóval intenzívebb. A nagybirtokok területe nagyjából erdőből és legelőből áll; ellenben a kisemberek gazdaságaiban a szántóföld és a rét foglalja el a terület túlnyomó részét; a kert és a szőlő aránylag sok, a marha és a baromfiállomány aránylag nagy. Az ország művelt földje (a szántóföld, rét, kert és szőlő) kb. három ötödrészből kis-

emberek kezén van, noha az ország összes területéből körülbelül csak két ötödrész jut reájuk.

Az 1895. évi fölvétel szerint jutott*

	Az ország összes földjéből		Az ország össze (szántó, rét. kert területéből)	
	kat. hold	%	kat. hold	%
Törpegazdaságokra (0—5 hold)	2,155.000	4,4	1,959.000	7,3
Kisgazdaságokra (5—50 hold)**	14,724.000	30,2	18.98.000	48,8
Kisemberek gazdaságaira (0—50 hold) összesen	16,879.000	34,6	15,158.000	56,1
Középgazdaságokra (50—200 hold)	3,815.000	7,8	3,135.000	11,6
Nagygazdaságokra (200 holdon felül).	16,161.000	33,1	7,694.000	28,5
Nagy- és középgazdaságokra (50 holdon felül) összesen	19,976.000	40,9	10,829.000	40,1
Túlnyomóan erdő és legelőgazdaságokra (melyek legnagyobb részét nagygazdaságok)	11.978.000	24,5	1,036.000	3,8
Az összes gazdaságokra együttvéve	48,833.000	100,0	27,023.000	100,0

* Kiszámítva a m. kor. orsz. mezőgazdasági statisztikájában (Budapest, 1900) III. részben 34. lapon és IV. részben 5. lapon található adatokból.

** A hivatalos mezőgazdasági statisztika a kisgazdaság fogalmát 5 holdtól egészen 100 holdig terjedő gazdaságokra terjeszti ki, ami túlságosan messze megy, mert az 50—100 holdas gazdaságot már nagyobbára bérmunkások művelik, a tulajdonos és családja munkájának kisebb szerepe van, úgy hogy a tulajdonos inkább földje után él, mint munkája után; az ily nagy gazdaság már középgazdaság. Mi 50 holdig terjesztjük a kisgazdaság határát; ez már indokolt, mert az 50 holdnál kisebb gazdaságokat — magyar viszonyok között — túlnyomó részben valódi kisgazdaságoknak lehet tekinteni. Mert a mi viszonyaink között, elmaradt gazdálkodásunk, kicsiny termésátlagaink mellett egy földműves családnak ahhoz, hogy a maga földjén megélhessen és ne kelljen munkaerejének egy nagy részét bérmunkában értékesítenie: aránylag nagy földdarabra van szüksége; annál is inkább, mert a kisembert sok mindenféle adó terheli, amihez gyakran kamat vagy haszonbér-terhek is járulnak, amely terhek fedezetének szintén ki kell kerülnie, az életszükségleteken kívül a családi gazdaság terméséből. Országos átlagban egy 20 holdas gazdaság — amelyből, átlagos viszonyok között, 2 hold legelő, erdő és nem termő terület — még nem is elég egy földműves család szükségleteinek és átlagos kötelezettségeinek fedezéséhez. Bács megyében, az ország legtermékenyebb vidékén a földművesek általában 15 hold tehermentes föld birtoklását tartják szükségesnek egy család önálló megélhetéséhez. Az ország átlagában a föld nem oly termékeny, mint a Bácskában, nem áll oly nagymértékben szántóföldből, kertből és szőlőből, mint ott — és az átlagos kisgazdaság éppen nem tehermentes, sőt részben nem is tulajdon, hanem bérelt föld. Tehát magyarországi viszonyok között, átlag véve, 30—40 hold még nem sokkal

Az 1895. évi fölvétel óta nem lényegtelenül gyarapodott a kisemberek kezén levő művelt föld, részben a közlegelők feltörése, részben a parcellázás által, és ha 1895-ben a művelt föld 56,1%-a volt kiscgazdák- és törpegazdák kezén: ma körülbelül 60%-ra becsülhetjük a rájuk eső részt. Elmondhatjuk, hogy az ország mezőgazdasági növénytermelésének három ötödrésze kisemberek gazdaságaiból kerül ki. Sőt az állattenyésztés termékeinek még ennél is nagyobb részét szolgáltatják törpe- és kiscgazdaságok. Az 1895. évi üzemstatistika szerint az ország összes baromállományából található volt*

	Szarvasmarha egység	%	Jutott 100 hold művelt földre
50 holdnál kisebb gazdaságokban	6,559.000	66,4	43 egység
50 holdnál nagyobb gazdaságokban	2,674.000	27,1	25
Nem szerepel a részletes kimutatásban	642.000	6,5	—
Összes baromállomány	9,875.000	100,0	—

Tehát növénytermelésünk három ötödrészét és animális termelésünk két harmadrészét akarva sem lehetne gyarapítani más úton, mint a dolgozó földműves nép gazdálkodásának javítása útján.

A termőföld oly nagy részét kezelik kisemberek, hogy még azon esetben is, ha a nagygazdaság megmaradna az extenzív termelés mellett, de a kiscgazdaságban** kialakulna az intenzív

több egy kisparasztgazdaságnál. Egy ilyen 30—40 holdas gazdaság tulajdonosa idegen munkaerőt is foglalkoztat ugyan, de a gazdasági munka nagyobb részét ő maga, családjával együtt szolgáltatja és gazdálkodásának természete, célja nem különbözik lényegesen az 5—10 holdas gazdáétól. Megélhetése és gyermekei jövőjének biztosítása nagyobb mértékben függ a munkajövedelemtől, mint a földjövedelemtől, és gazdasági, társadalmi, politikai érdekeit tekintve közelebb áll a törpegazdához és a mezei munkáshoz, mint a nagy- és középbirtokoshoz. Gazdálkodásának és anyagi helyzetének javítását csak demokratikus mezőgazdasági politikától várhatja, az arisztokratikus irány csak árthat neki. Ezért, ha azt keressük, hogy körülbelül hány hold gazdaságterületnél kezdődik az a gazda, akinek érdekei már inkább nagygazda, mint kiscgazda-érdekek: durva fogással 50 holdnál tűzhetjük le a két érdekcsoport határcölöpét.

* Kiszámítva, a mezőgazd. stat. 111. 41. lapján és a Magyar Statisztikai Évkönyv 1906. évi kiadásának 123. lapján található adatokból.

** Főlöszlegesen, hogy mindig külön megemlítsük a törpegazdaságot is, amelynek természete egy a kiscgazdaságéval; ezentúl, ha kiscgazdaságról beszélünk: a törpegazdaságot is belegondoljuk, éppúgy mint a nagygazdaságokhoz a középgazdaságokat; hacsak külön meg nem jelöljük ezeket.

földművelés: a kisgazdaság átalakulása egymaga elég volna ahhoz, hogy a drágaság megszűnjék, az ipar föllendüljön, a munkabér emelkedjék; sőt a kisgazdaságokból kikerülő nagy gabonatömegek lerontanák nagy mértékben a gabonavámok áremelő hatását is, még az esetben is, ha a nagygazdaságok termései nem növekednének s a nagybirtokosok, az emelkedő munkabérek és hanyatló gabonaárak folytán majdnem annyi kárt szenvednének, mint ha az egész mezőgazdaság átalakult volna. Látva, hogy a termelésnek ily elhatározóan nagy része függ a dolgozó földműves nép gazdálkodásmódjától: napnál világosabb, hogy a nagybirtokosságnak, ha egyszer érdeke, hogy az intenzív földművelés ne alakuljon ki az országban: semmi sem fontosabb, mint az, hogy a kisgazdák tömegeit lehetőleg visszatartsa a haladástól. Ezt a tényt semmiféle rabulisztikával nem lehet a világból kibeszélni.

De abból a körülményből, hogy a termelésnek közel két harmadát a kisgazdaságok szolgáltatják, levonhatunk még egy másik következtetést is, és pedig ezt: Magyarországon, az ország mai állapotában, a nép megélhetésének, az ipar kifejlődésének mai nehézségei mellett, amely nehézségek a földművelés elmaradottságából és a birtok-arisztokrácia hatalmi túltengéséből erednek: a kisgazdaság-fejlesztő, demokratikus mezőgazdasági politika elől még olyanok sem zárkózhatnak el, akik elvben a kisgazdaságot a nagygazdaságnál alsóbbrendűnek, annál kevésbbé termelőképesnek tartják.

Mert helyezkedjék bár valaki arra a (ma különben már tarthatatlan) álláspontra, hogy a mezőgazdaságban a kapitalisztikus nagyüzem, olyanformán, mint az ipar sok ágában, le fogja konkurrálni és ki fogja szorítani a kisüzemet: ha egyszer belátja, hogy az ország mezőgazdasági termelését okvetlenül gyorsan növelni kell, minden elvi álláspontja dacára sem törekedhetik egyébre, mint a kisgazdaság termelőmódjának fejlesztésére. Mert azt csak nem várhatja, hogy a nagyüzem, mely ma a termelésnek kb. csak egy harmadát szolgáltatja, hamarosan ki fogja szorítani a kisüzemet, mely a termelésnek kb. két harmadát látja el; legalább a mai üzemfejlődés, mely a parcellázás jegyében áll, ugyancsak nem jogosít fel ilyen várakozásra; a tények alapján csak arra lehet számítani, hogy a mezőgazdasági termelés legnagyobb része a belátható jövőben is kisüzemekben fog végbemenni. Legyen tehát valaki bármilyen híve a nagyüzemnek, szemben a tényekkel csak ez a választása: vagy rászánja magát a kisgazdaság fejlesztésére, vagy pedig lemond arról, hogy előmozdítsa a mezőgazdasági termelőerők gyarodását, amivel egyszersmind lemond az általános drágaság leküzdésének, az ipar kifejlesztésének, a népjólét emelésének legfőbb (sőt egyedül alkalmas) eszközéről. De, ha az utóbbit választaná, lemondását hiába próbálná ilyesmivel indokolni, hogy „ugyan kérem, minek vesződjünk a kisbirtok termelő-

módjával, mikor azt úgysem lehet fejleszteni?” Mert azt megint meg nem dönthető tények mutatják, hogy a kisgazdaság termelőmódja nem képtelen a fejlődésre; az legalább vitán fölüli áll, hogy a magyar kisgazda máskép, jobban is művelhetné földjét, mint ezidőszerint. Az északnyugat-európai kisgazdák megmutatták, hogy a kisgazda nemcsak hagyományos gazdálkodásra képes, mint régente hitték: de teljes mértékben képes az okszerű termelőmódok alkalmazására is. A dán vagy a belga kisgazda 22—25 métermázsza gabonát termel egy hektáron; ha ott képes a kisüzem ilyen termékek produkálására: talán az sem lehetetlen, hogy erre képessé váljanak a mi kisüzemeink is, amelyek ma, elmaradt termelőmódjukkal, 11 métermázsánál nagyobb termésátlagokat nem igen érnek el. Egyelőre még az is elég volna, ha 15—16 métermázsára felvinnék; már ez a haladás is jólétet teremtene az országban; olcsóvá tenné az élelmezést, a pénzkölsönt, a lakást, lehetővé tenné az ipar fejlődését és emelné a dolgozó nép jövedelmét. A termelőerők és a népjólét növelésének ilyen tagadhatatlan lehetőségeiről csak azon esetben mond le valaki, ha nem a dolgozó osztályok érdekét, hanem a nagybirtok haladás-ellenes érdekeit akarja szolgálni: ellenben erre a lemondásra olyasvalakit, aki a dolgozó osztályok érdekeit tartja szem előtt, semmi nem jogosíthat föl, még egy olyan elvi álláspont sem, mely az elméleti kritika próbáját kiállotta.

Már pedig ezt épen nem lehet elmondani a feudális agráriusoknak és a marxistáknak azon álláspontjáról, hogy a kisgazdaság a termelésben alsóbbrendű volna a nagygazdaságnál. Hogy e tekintetben mi a való tényállás: ezt a kérdést részletesen tárgyaltam *Föld és társadalom* című könyvemben; ami fölment attól, hogy itt most sokat kelljen foglalkoznom a mezőgazdasági üzemkérdéssel. Csupán az általános elveket fogom pár szóban jelezni:

Általánosságban a mezőgazdasági kisüzem nem jobb és nem rosszabb a nagyüzemnél; bizonyos időszakokban a kisgazdaság, más időszakokban a nagygazdaság alkalmasabb a termelésre. Hogy valamely időszakban melyik alkalmasabb a kettő közül: ez attól függ, miképpen alakul a gabona ára és a munkabér. (Ezeknek alakulása valamely országban ismét attól függ, mennyi kenyeret tud szerezni a társadalom és mekkora ehhez viszonyítva a népesség száma) Olyan időszakokban, midőn a munkabér magas, s a gabona ára alacsony, a kisgazdaság az alkalmasabb üzemforma; alacsony munkabérek és magas gabonaárak idején pedig a nagygazdaság.

Napjainkban, a termelőerők és a népjólét növekvő irányával kapcsolatban a munkabérek minden országban többé-kevésbé emelkednek és ezzel összefüggésben a kisgazdaság termelőképessége mindinkább eléri, sőt már kezdi túlszárnyalni a nagygazdaságét. Ez a változás a nézeteket is módosította már, a kisüzemnek nagyobb lett a becsülete, mint volt; amit régebben

észre is alig vettek: ma már általános vélemény, hogy a kisüzem munkaszervezete jobb, mert a kiskgazda, önmagának dolgozván, sokkal lelkiismeretesebb munkát végez, mint a nagygazdaság cselédje vagy napszámosa. S az is kétségtelen ma már, hogy a nagyban való termelés azon technikai előnyeit, melyek a mezőgazdaságban szerepet játszanak, a kiskgazda is megszerezheti szövetkezés útján, és pedig annál nagyobb mértékben, minél magasabb fejlettségre jut a földműves nép értelmisége és maga a földművelés, és minél demokratikusabbá válik az egész gazdasági és politikai élet.

Ez okból a nagygazdaság technikai fölénye, mely Kelet-európa elmaradt országaiban igen jelentékeny, a fejlettebb nyugati országokban már sokkal kisebb; sőt Dánia, az alsó Rajnavidék és az amerikai Egyesült Államok kiskgazdaságai egyáltalán nem alsóbbrendűek, inkább még több tekintetben föltötte állnak a nagygazdaságnak, nem csupán az állattenyésztés, de a növénytermelés terén is; például az Egyesült Államok fő gabonatermelő vidékein a legkisebb gazdaságok termelnek legtöbb gabonát egy hektár szántóföldön.

Nálunk, az ország határain belül is észre lehet venni, hogy minél nyugotibb fekvésű, minél fejlettebb valamely országrész, annál kevésbé van elmaradva a kiskgazdaság a nagygazdaság mögött. A vas-, sopron-, nyitramegyei kiskgazdaság nincs oly messze az odaváló nagygazdaságtól, mint az erdélyi kiskgazdaság az erdélyi nagygazdaságtól.

Egészben, átlag véve az országot: amint földrajzilag közepén vagyunk Kelet- és Nyugateurópa között, azonképpen gazdasági fejlettség dolgában is. Minálunk a nagygazdaság technikai fölénye kisebb, mint Keleteurópában és nagyobb, mint Nyugateurópában. A nagybirtokos érdekeltség beállítása szerint kiskgazdáink holdanként 1 métermázsával (hektáronként $1\frac{3}{4}$ q-val) kevesebb gabonát termelnének, mint a nagygazdák — de erre a becslésre túlsokat nem lehet adni — több, mint valószínű, hogy a különbség nincs ekkora, bár az nem szenved kétséget, hogy különbség van és nem is lényegtelen. De a nagygazdaságnak e technikai fölényével szembenáll a kiskgazdaságnak az az — előző helyen már említett — előnye, hogy benne a termelés intenzívebben van szervezve, amennyiben kert és szőlőterülete, marha- és baromfiállománya viszonylag nagyobb, mint a nagygazdaságé. Száz hold megművelt földön, ha ez kiskgazdák kezén van, a kiterjedtebb gyümölcs, szőlő, tej, tojás és hústermelés révén nagyobb értékű termékmennyiség áll elő, mint ha ugyanezen területet egy nagygazda kezeli; viszont az utóbbi esetben ugyanezen területen több gabona termelődik. Ám ezt a gabonatermelésben — s általában a szántóföldi növénytermelésben — mutatkozó fölényt nagyon alászállítja az a körülmény, hogy nagygazdaságaink — különösen a több ezer holdas uradalmak — nem művelik meg minden erre alkalmas földjüket, sőt erdő, legelő gyanánt kezelnek sok jó földet, amelyet szántó-

földnek is előnyösen lehetne használni. A kiterjedt latifundiumok legtöbbször nagyon jelentékeny termelés-nagyobbodást hozhatna létre, a termelőmód minden javítása nélkül is, egy olyan változás, amelynek folytán minden művelésre alkalmas és ma ki nem elégítő módon használt föld eke vagy ásó alá kerülne. Ez megtörténne abban az esetben, ha pl. e latifundiumok hirtelen kisemberek kezére jutnának; amely esetben a kisgazdák nemcsak sokkal nagyobb értékű termék-mennyiséget produkálnának a feldarabolt latifundium területén: de, technikai alsóbbrendűségük dacára, több gabonát is, mert semmiféle megművelhető területet nem hagynának parlagon vagy kellően fel nem használt állapotban.

A latifundiumnak azt a kártékony gyakorlatát, hogy jó földjeinek egy részét parlagon heverteti vagy elégtelenül használja, a kisebb és jobban kezelt nagygazdaságokban kevésbé találjuk fel (az 50—200 holdas középgazdaságok pedig úgyis teljesen felhasználják) legalább szántóföldnek vagy rétnek — minden művelésre alkalmas földjüket. Ezért nálunk ma még a középbirtok és a kisebb nagybirtok, művelésre alkalmas területéhez mérten, több gabonát termel, mint a kisbirtok, s ez utóbbi csak annyiban fölényes, amennyiben több értéket termel egy adott területen.

Azonban a fejlődés ezt is meg fogja változtatni. A kisgazdaság termelőmódja idővel tökéletesebb lesz és ezzel kapcsolatban művelése egyre intenzívebbé fog válni: míg ugyanakkor a munkabérek emelkedése a nagygazdaságok közül azokat is, amelyek ma jó kezelés alatt állnak, extenzívebb földhasználatra, a legelő és ugarterület kiterjesztésére fogja kényszeríteni. Ennek bekövetkeztével már minden tekintetben fölénybe fog jutni a kisgazdaság és akkor azután már az lesz a helyzet, hogy a kisebb nagygazdaságok és a középgazdaságok sem fognak egy adott területen annyi gabonát termelni, mint a kisgazdaságok. Ez a helyzet rögtön elő fog állni, mihamarabb kisgazdaságunkban az intenzív földművelés kialakult.

(Második közlemény következik.)